

STRATEGEMALAR NAZARIYASI VA

“STRATEGIOLOGIYA”

FANINING FALSAFIY-TARIXIY ILDIZLARI

*O‘rinboyev Davlatjon Baxtiyorovich, Qo‘qon davlat universiteti
dotsenti, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori*

THE THEORY OF STRATEGEMS AND THE
PHILOSOPHICAL-HISTORICAL ROOTS OF THE
SCIENCE OF “STRATEGIOLOGY”

*Urinboyev Davlatjaon Bakhtiyorovich, Associate Professor at
Kokand State University, Doctor of Philosophy in Philosophical
Sciences*

ТЕОРИЯ СТРАТЕГЕМ И ФИЛОСОФСКО-
ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ НАУКИ
“СТРАТЕГИОЛОГИЯ”

*Уринбоев Давлатжон Бахтиярович, доцент Кокандского
государственного университета, доктор философии по
философским наукам*

<https://orcid.org/0009-0004-0632-7343>

e-mail:
davlatjonurinboyev753@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Strategemalar nazariyasining tarixi, uning turli mamlakatlarda ishlab chiqilishi hamda hayotga tatbiq etilish uslublari, davlat va jamiyat boshqaruvida, uning rivojlanishida Strategiologiya fanining o‘rni va ahamiyatiga bo‘lgan zaruratning kelib chiqishi tahlil etilgan. Shu bilan birgalikda bugungi davrda strategik maqsadlarni belgilashda qadimgi va yaqin o‘tmish tarix jarayonlarni e‘tiborga olish ahamiyatli ekanligi va taraqqiyot strategiyasining jamiyat rivojida tutgan o‘rni yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Strategiologiya fani, strategema, strategemalar nazariyasi, strategiya, Sharq tarixi, Temur tuzuklari, Boburnoma, Strategematon, “Davlatpanoh”, Sun Tzu, Sharq va G‘arb strategemalar nazariyalari, Strategiologiya falsafiy-tarixiy mazmunga ega bo‘lgan formalari.

Abstract: The article analyzes the history of the theory of stratagems, its development in various countries, and the methods of its application in practice. It also explores the emergence of the need for and the significance of the science of Strategiology in the governance and development of the state and society. Additionally, the importance of taking into account ancient and recent historical processes when setting strategic goals in the modern era is highlighted, along with the role of development strategy in the progress of society.

Keywords: science of Strategiology, stratagem, theory of stratagems, strategy, Eastern history, Temur Tuzuklari, Baburnama, Strategematon, “Davlatpanoh”, Sun Tzu, Eastern and Western theories of stratagems, philosophical-historical forms of Strategiology.

Аннотация: В статье проанализированы история теории стратегем, её развитие в различных странах и методы применения в жизни, а также необходимость формирования и значимость науки стратегиологии в управлении государством и обществом, в их развитии. Наряду с этим освещается важность учета древних и новейших исторических процессов при определении стратегических целей в современную эпоху, а также роль стратегии развития в общественном прогрессе.

Ключевые слова: наука стратегиология, стратегема, теория стратегем, стратегия, история Востока, “Темур тузуклари”, “Бабур-наме”, “Стратегематон”, “Давлатпанох”, Сунь Цзы, восточные и западные теории стратегем, философско-исторические формы стратегиологии.

KIRISH. Strategemalar nazariyasi va Strategiologiya ta'limoti tanqidiy fikrlash, jahon tajribalari va falsafiy masalalarni izohlash uchun muhim vositadir. Uning falsafiy-tarixiy ildizlari kundo'zlik siyosat, strategik rejalashtirish va jahon munosabatlarining evolyutsiyasida yaratilgan konsepsiyalarga asoslangan. Strategiyaning rivojlanishi, falsafiy ildizlari yoki tarixiy jarayonlar bilan uzviy ravishda vujudga kelganligidan dalolat beradi.

Energetika, iqtisodiy manbalar va ijtimoiy hayotning strategik g'oyalari oralig'idagi bog'liqlik. Falsafadagi etik va emotsional mexanizmlar strategiyalarda tadqiq qilingan. Ushbu tushunchalar siyosiy harakatlar va jamiyatni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Grek va Rim davrlaridagi harbiy strategiyalarni o'rganish. Klassik matnlarda, masalan, Sun Szyuning asarlarida juda muhim ahamiyatga ega.

XX asrdagi global siyosat, iqtisodiy strategiyalar va muammolar. Strategiylarning tahlili, hamda ularning bir-biriga ta'siri mavjud ekanligini namoyon etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Mavzuga oid adabiyotlarni tahlil qilsak, ularni ikki guruhga bo'lish mumkin:

Birinchi guruhga tarixiy-siyosiy, davlat boshqaruvi va jamiyatdagi barcha islohotlarning mazmunini qamrab olgan nodir adabiyotlarni kiritish mumkin: Nizomulmulk. Siyosatnoma (Siyar ul-mulk). (Ikkinchi to'ldirilgan, qayta ishlangan nashri –T.: Yangi asr avlodi, 2008. –239 b.), Temur tuzuklari. (G'.G'ulom nashriyoti, — T.: 1991). Ushbu adabiyotlarda adolatli davlat boshqaruvi va strategik tamoyillar to'g'risida ko'proq urg'u berilgan.

Ikkinchi guruhga g'arb mamlakatlarida zamonaviy strategemalar nazariy asoslari ilgari surilgan manbalarni kiritish mumkin: Платон. Политик. пер. и коммент. Р.Светлова. — Санкт-Петербург: Платоновское философское общество, 2019. - 212с, Макиавелли. Государь. Серия: Теории власти Пер. с итал.под.ред. А.К.Дживелегова, Н.С.Курочкина. Академический, 2018. — 495 с., Харро фон Зенгер. Стратагем. О китайском искусстве жить и выживать. Знаменитые 36 стратагем за три тысячелетия. — М.: Прогресс, Культура. 1995; Зенгер Х. фон. Стратагеми. О китайском

искусстве жить и выживать. ТТ. 1, 2. -М: Эксмо, 2004; Кайхан Криппендорф. 36 стратагем в эпоху конкуренций. — С-Пб, 2005, Харро фон Зенгер. Полное собрание 36 знаменитых китайских стратагем в одном томе. Стратагеми 1-36. О китайском искусстве жить и выживать. Пер.с немецкого. Вступит.статья и коммент. В.С.Мясникова. — Москва: ЭКСМО. 2018. — 1040с.

NATIJA. Butun dunyo kabi, Markaziy Osiyoga xos strategiyalarning tarixiy ildizlari qardosh xalqlarimizning uzoq tarixiga borib taqaladi va bu ularning bir hudud, bir mintaqada yashashi va o'tmishining umumiy ildizlari bilan uzviy bog'liqligi bilan izohlanadi. Mazkur xalqlarning bugungi kundagi strategiyalari tarixi va tadrijining dialektikasida muqarrar ravishda ularning barchasi uchun umumiy ildiz bo'lgan zardushtiylik dini, Zardusht ta'limoti va "Avesto" kitobining asrlardan asrlarga yetib kelayotgan ta'sirini alohida ta'kidlash lozim.

"Avesto"da Zardushtning keyinchalik G'arbda yunon faylasufi Geraklit so'zlari deb qaraluvchi, o'sha davrdagi dialektik falsafaning asosini o'zida mujassam etgan mashhur xulosasini o'qiymiz: "Olov – eng oliy qudrat: u barcha narsani o'z ichiga oladi va barcha narsaga inadi. U doimiy yonish bilangina yashaydi va barcha-barcha narsada faqat olov yonadi. Inson ham ana shu oliy qudrat bilan yashaydi. Uning irodasi va aqli ana shu ulug' osmoniy olovning namoyon bo'lishidir. Bu olov osmonda, osmon orqali va osmondan kelib chiquvchi sifatida amal qiladi..."

Sosoniylar davrida (III-VII asrlar) "Avesto"ning yangi rasmiy matni sifatida asarning bor-yo'g'i 21 nasqi ("Kitob") tiklangan. Ana shu nusxa ham IX-XIII asrlar mobaynida bir necha marotaba tahrir qilingan, o'zgartirilgan. Eng mo'tabar nusxa deb 1288-yilda ko'chirilgan qo'lyozma e'tirof etilgan. Fransuz tadqiqotchisi Anketil dyu Perron, undan keyin X.Bartolome, J.Dyushen-Giyemen, V.B.Xenning, X.Xumbax, J.Kelens, M.Boys kabilar "Avesto"ni har tomonlama tadqiq etib, uning asosiy qismlari Yasna, Vispred, Videvdat, Yat, Vendidad kabilardan iborat ekanligini aniqlab berganlar.

Hozirgi zamon kishisi, ayniqsa, biz uchun "Avesto"da madh etilgan umuminsoniy, axloqiy o'gitlar, tabiatni va insonni muqaddas deb bilish, uni

asrab-avaylash haqidagi ko'rsatmalar muhim ahamiyat kasb etadi. Ayni paytda, shuni taassuf bilan qayd qilish o'rinliki, bizning "Avesto" va undagi umuminsoniy, axloqiy, huquqiy, ma'naviy va boshqa qadriyatlar to'g'risidagi tasavvurlarimiz haligacha sayoz. Holbuki bu ulug' meros tarix sinovidan o'tgan, xalqimiz ruhi, turmush tarzi, ongi va tafakkuri, talab va ehtiyojlariga nihoyatda mos tushadigan dunyoqarashimiz va milliy falsafamizning tamal toshi, eng qadimgi manbalaridan biridir. Uni har tomonlama chuqur o'rganish, undagi tushuncha va tamoyillarga amal qilish barchamiz uchun mas'uliyatli vazifalardan biridir.

Ba'zi mutaxassislar ta'kidlaganidek, islom olamida ham strategemalarga e'tibor qaratilgan va o'rganilgan. Xususan, XII asrda sitsiliyalik arab olimi Ibn Zafarning strategemalarga doir asari Maykl Amari tomonidan "Solwan or Waters of Comfort" ("Sokinlik yoki taskin suvlari") nomi ostida ingliz tiliga tarjima qilingan. Makiavellidan 100 yil oldin arab tilida noma'lum muallif tomonidan yozilgan "Raqqoiq ul-hilal fi daqqoiq ul-hiyal" ("Uddaburon hiylalarning yupqa matosidan to'qilgan yopinchiq") asari paydo bo'lgan va bu asar 1976-yilda fransuz tiliga tarjima qilinib, nashr etilgan. Bu asarlar boshqa tillarga o'girilganda, ularning strategik g'oyalari va tafakkuri keng jamoatchilikka tanitildi. Bu esa, o'z navbatida, global kontekstdagi amaliyotlar va g'oyalar almashinuvi jarayonida ahamiyatli o'rin egalladi.

Ko'plab mamlakatlar va madaniyatlar o'rtasida bu kabi bilimlarni o'rganish va ulardan foydalanish, strategik tafakkur va faoliyatlarga yangicha yondashuvni taqdim etadi. Shu qatorda musulmon huquqi va amaliyotining bir qismini tashkil qiluvchi fiqhga doir strategemalar ham mavjud. 1946-yilda Qohirada Abdussalom Dihniyning "Al-hiyal fil-muomalat al-maliyya" ("Mulkiy munosabatlardagi hiylalar"), 1974-yilda Muhammad Abdulvahob Buxayriyning "Al-hiyal fish-shariat al-islamiya" ("Islom huquqidagi hiylalar"), 1983-yilda Tunisda Muhammad ibn Ibrohimning "Al-hiyal al-mahzur minha val-masru" ("Ruxsat etilgan va etilmagan hiylalar") asarlari chop etilgan.

Sharq tarixi va jahon siyosatshunosligida o'chmas iz qoldirgan, saljuqiylarning dono vaziri bo'lgan Abu Ali Hasan ibn Ali Tusiy Nizomulmulk (1018-1092) tomonidan 1091-yilda yozilgan

"Siyosatnoma" yoki "Siyar ul-muluk" ("Podshohlar turmushi") asari ham muhim manbalardan biridir.

Davlatni idora etishda amaldorlar katta o'rin tutishini yaxshi tushungan muallif ularni to'g'ri tanlab, joy-joyiga qo'yishni, har biriga loyiq amal berib, asosiy maqsad yo'lida tarbiya qilishni muhim bir talab deb biladi. Har qaysi amaldorni tarbiyalashga ko'p vaqt ketishi va bu mushkul ish ekanini tushuntirib, hokimlarga qo'l ostidagilarni ehtiyot qilishni maslahat beradi. Amaldorlarni to'g'ri tanlab, ularga qo'llaridan keladigan ishlar va vazifalarni topshirish, bir kishiga bir amal berib, undan itoat va ijro fazilatini kutish davlat boshqaruvining asosiy talablaridandir. Har bir ishda amaldorlar maslahat bilan ish ko'rishlari lozim. Muallif shoh hayot tajribasiga ega bo'lgan, jahon kezgan oqsoqollar, olim-u mo'tabar kishilar bilan maslahatlashib ish tutishi tarafdoridir.

Asardagi e'tiborga molik strategiyalardan biri shuki, davlatda markaziy hukumat juda ham kuchli bo'lishi lozim, shundagina davlatda tinchlik va adolat barqaror bo'ladi, raiyat o'z maqsadiga yetadi, jamiyat sulh va adolatda, muruvvatda yashaydi. Bunday asosiy strategema shuki: "Markazlashgan davlat yagona bir strategiyaga ega bo'lmasa, har xil strategiya va fikrlar tarafdorlari hokimiyat uchun kurashadilar, bu esa ko'plab qon to'kishlar va zulm-u sitamlarga sabab bo'lishi mumkin". Darhaqiqat muammolarni hal qilish uchun davlatning yagona strategiyaga ega bo'lishi, hududiy va siyosiy kelishuvlarni amalga oshirishi zarur. Bu, fuqarolar o'rtasida hamjihatlikni ta'minlash va ijtimoiy barqarorlikni saqlab qolish uchun muhimdir. Fuqarolar o'z fikrlarini ochiq ifoda etishlari va davlat organlari bilan o'zaro aloqalarni kuchaytirishlari kerak. Shunda jamiyatda tinchlik va hamjihatlik saqlanadi.

Xalqimizga xos ko'plab ma'naviy tamoyillar aks etgan tarixiy-siyosiy risola bo'lgan Amir Temurning "Temur tuzuklari" asari ham zamonaviy strategilogiyaning muhim manbalaridan biridir. Ushbu risola XIV-XV asrlar tarixiga oid qimmatli manba bo'lib, unda Amir Temurning Movarounnahrni mo'g'ullardan xalos qilishi, hokimiyatni qo'lga kiritishi, mustaqil va markazlashgan davlat tuzishi hamda Sohibqiron olib borgan faoliyat haqida so'z yuritiladi. "Temur tuzuklari" ona tilimizda yozilgan, keyinchalik boshqa tillarga, xususan, fors, fransuz, ingliz, urdu

va rus tillariga tarjima qilingan. Uning nusxalari jahonning ko'pgina kutubxonalarida saqlanadi.

"Temur tuzuklari"da buyuk Sohibqironning kuchli markazlashgan davlat tuzish va milliy davlatchilikni tiklash borasidagi faoliyati haqida mufassal so'z yuritiladi. "Temur tuzuklari"da yozilishicha, Amir Temur saltanatni boshqarishda 12ta qoidaga asoslangan. Davlatni boshqarishda u islom dini va shariatga, adolat, insof va haqiqatga tayanadi, turli tabaqa va toifaga mansub kishilarni teng ko'rib, qilgan xizmatiga qarab, ularning hurmatini joyiga qo'yadi. Eng avvalo, olim-u fuzalo, sayyidlar, shayxlar va fozillarga tayanadi, ularni o'zining eng yaqin maslahatgo'yi deb biladi.

Risolada, ayniqsa, fuqarolarning shariatga va qonun-qoidalariga so'zsiz bo'ysunishi lozimligi masalasiga katta e'tibor beriladi. Amir Temur hukmronligi davrida har bir viloyatda qozilar qonunlarga to'la amal qilinishi, tinchlik va osoyishtalik hukm surishini qattiq nazorat qilib turganlar, tartibbuzarlarni jazolaganlar. "Temur tuzuklari"da yuqoridagilardan tashqari, sipohiyar va askarlarni saqlash, ularga oziq-ovqat, maosh to'lash qoidasi, vazirlar va ularning vazifalari, amirlar, sipohlar va boshqalarni taqdirlash tartiblari, ularning bir-biriga muomalasi, boshqa ijtimoiy-siyosiy va harbiy masalalar bo'yicha mufassal ma'lumot beriladi. Asardagi ushbu fikrlar hozirgi davrda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan, ulardan davlat va jamiyatimiz qurilishini takomillashtirishda foydalanilmoqda.

G'arb mamlakatlarida ham zamonaviy strategemalar nazariyasining nazariy asoslarini tahlil qilish uchun ilmiy manbalar yaratilgani ma'lum. Nafaqat, Qadimgi Rim davlat arbobi Sekst Yuliy Frontin (30-103-yil) tomonidan yozilgan "Strategematon" asari, balki Qadimgi yunon faylasufi Platon (mil.av. 427—347, Afina) qalamiga mansub "Davlat", "Qonunlar", "Kritiy", "Siyosat", uning shogirdi tomonidan yozilgan "Siyosat" nomli turkum risolalar kabi ijtimoiy-siyosiy masalalarga bag'ishlangan asarlar ham bugungi kundagi strategemalar nazariyasi uchun muhim manbalar hisoblanadi.

Xususan, Platon o'z asarlarida davlat va uni boshqarish uslublari to'g'risida fikr yuritir ekan, ularni shakliga qarab oligarxiya, demokratiya, tiraniya, teokratiyaga bo'ladi. Platon aristokratik davlat tarafdori edi. U mukammal davlat to'g'risidagi utopik-xayoliy qarashlarini bayon

etadi. Allomaning bu yo'nalishdagi eng asosiy strategemalari: "Davlatni aqlli, ishbilarmon, dono, qobiliyatli kishilar idora qilishi kerak" va "Mukammal davlatning muhim xususiyati adolat qonun-qoidalariga amal qilishdir"[7]. Platonning bu yo'nalishdagi strategiyalari, bugungi kunda ham siyosiy loyihalar va strukturalar uchun ko'plab ilmiy tadqiqotlar hamda amaliyot bobida muhim ahamiyatga ega. Adolat va aqldan foydalanish nazariyasi, siyosiy jarayonlarda qo'llanilsa, barqaror va izchil davlatni tashkil etish yo'lidagi muhim ko'rsatkichlarni belgilaydi.

Allomaning fikricha, qonun hukmronlik qilmagan yerda, siyosiy tuzum yo'q. Lekin shunga intilish kerakki, qonunlar o'zgaravermasin. Chunki davlatda qonun bo'ysunishiga majbur etadigan qonun kuchidan boshqa kuch yo'q. Faqat urf-odat qonunga bo'ysunmaydi, u uzoq vaqt davomida shakllanadi. Arastuga ko'ra, davlatning vazifasi va maqsadi oilalarga va shuningdek, bir qancha avlodlarga baxtli hayot yaratishdan iborat, davlat teng huquqli kishilar jamiyati bo'lib, hayotning eng mukammal shakli va u eng oliy farovonlikka hamda umumiy adolatga xizmat qilishi lozim. Arastu ideal adolatni umumiy baxt-saodat deb biladi.

Italiyalik siyosatshunos Nikkolo Makiavellining (1469-1527) asosiy asari, 1513-yilda chop etilgan "Davlatpanoh" asari Yevropa uyg'onish davri ijtimoiy-falsafiy va siyosiy tafakkuri tarixida ilk bor markazlashgan davlat g'oyasi hamda unga asos bo'lgan strategik tamoyillar asoslab berilgan kitob ekani ma'lum. U o'z davrida butun Yevropani hayratga solgani ham bejiz emas. Asarda davlat masalasiga dunyoviy nuqtayi nazardan yondashilgan, ijtimoiy taraqqiyot qonunlarini tarixiy ma'lumotlarga, real faktlarga asoslanib tushuntirishga harakat qilingan. Unda siyosiy jihatdan ideal bo'lgan Rim respublikasi o'z qudratiga rimliklarda respublikachilar ruhini tarbiyalaganligi natijasida erishilgan, deb ta'kidlanadi. Muallif Italiya sharoitida yakkahukmdorlik o'rnatish tarafdori bo'ldi. Uningcha, kuchli hukmdorgina milliy jihatdan birlashgan yagona mustaqil italyan davlatini tuza oladi.

Sharq mamlakatlaridan biri bo'lgan Xitoy strategik tafakkuri ham nihoyatda qadimiy bo'lib, u asosan falsafiy fikrlash, harbiy san'at va siyosiy boshqaruv kabi tamoyillariga asoslangan. Xitoy tarixida asosiy strategik yondashuvlar Sun Tzuning

“Urush san’ati” asarida yoritilgan bo‘lib, mazkur asar strategiya va harbiy taktika bo‘yicha eng qadimiy va muhim manba hisoblanadi.

Sun Tzu – qadimgi Xitoy harbiy strategiyasining eng muhim vakillaridan biri bo‘lib, u miloddan avvalgi VI-V asrlarda yashagan deb taxmin qilinadi. Uning “Urush san’ati” (The Art of War) asari harbiy taktika, strategiya va siyosat borasida eng muhim manbalardan biri hisoblanadi. Ushbu asar bugungi kunda nafaqat harbiy harakatlarda, balki siyosat, biznes va diplomatiyada ham keng qo‘llaniladi. Unda urushni oldindan rejalashtirish va tahlil qilish, dushmanni aldash va chalg‘itish, jang qilmasdan g‘alaba qozonish, dushmanning zaif tomonlarini aniqlab, ularga zarba berishning muhim yo‘nalishlari keng yoritib berilgan.

XULOSA. Strategemalar nazariyasi va Strategiologiya falsafiy-tarixiy mazmunga ega bo‘lgan formalari, jamiyatning muhim, siyosiy dinamika va strategik yondashuvlarga aloqador bo‘lgan tushunchalarini tahlil qilish imkonini beradi. Ushbu yo‘nalishlarning to‘g‘ri talqin qilinishi kelajakda samarali strategiyalarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Sharq va G‘arb strategemalar nazariyalari nafaqat falsafiy-nazariy asoslariga ko‘ra, balki amaliy ahamiyati va qo‘llash uslublariga ko‘ra ham bir-biridan keskin farq qiladi. **Sharq** sabr, yumshoqlik va uzoq muddatli strategiyaga asoslansa, **G‘arb** harbiy kuch, tezkor harakat va ochiq siyosatni afzal ko‘radi. Sharq dushmanni ichki zaifliklari orqali mag‘lub qilishga asoslansa, **G‘arb** dushmanni harbiy kuch va bosim orqali mag‘lub qilishni afzal ko‘radi. Sharq yumshoq kuch va diplomatiyaga asoslansa, **G‘arb** qattiq kuch va to‘g‘ridan-to‘g‘ri bosim qilishga urinadi. Sharq iqtisodiy va diplomatik ekspansiyani afzal deb bilsa,

G‘arb asosan harbiy va siyosiy ekspansiya yo‘lidan boradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Nazarov Q. Jahon falsafasi qomusi
2. Qodirov D. 36 xitoy strategemasi: harbiy hiylalar va iqtisodiy muvaffaqiyat sirlari. – Buxoro; BuxDU, 2016.
3. Nizomulmulk. Siyosatnoma (Siyar ul-mulk). – Toshkent: Adolat, 1997.
4. Temur tuzuklari. — T.: G‘.G‘ulom nashriyoti, 1991.
5. Платон. Политика. пер. и коммент. Р.Светлова. — Санкт-Петербург: Платоновское философское общество, 2019. - 212с.
6. Платон. Софист. // Исследование, перевод, комментарий, приложения И. А.Протопоповой – СПб.: Платоновское философское общество, 2019
7. Аристотель. Политика. — М.: Из-во АСТ, 2019.
8. Макиавелли. Государь. Серия:теории власти / пер. с итал. под ред. А.К.Дживелегова, Н.С.Курочкина. Академический Проект, 2018.
9. Харро фон Зенгер. Полное собрание 36 знаменитых китайских стратагем в одном томе. Стратагемы 1-36. О китайском искусстве жить и выживать. Пер.с немецкого. Вступит.статья и коммент. В.С.Мясникова. – Москва: ЭКСМО. 2018.
10. Сун У. Сун Цзы. . –М.: Изд. Белые альвы. М. 1999.
11. <https://elibrary.sammu.uz>
12. <https://uniwork.buxdu.uz>

